

УДК-8Т2
ББК- 83.3(2Т)

**ВИЖАГИҶОИ ҒАЗАЛИЁТИ
ОЗАРАХШ ВА ҲУНАРИ
РАДИФСОЗИИ Ё**

Шарифов Шодикул Ҳасанович,
омӯзгори кафедраи адабиёти
классикии ДДХ ба номи акад.
Б. Гафуров (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**ОСОБЕННОСТИ ГАЗЕЛЕЙ
ОЗАРАХША И ЕГО МАСТЕРСТВО В
СОЗДАНИИ РЕДИФА**

Шарифов Шодикул Ҳасанович,
преподаватель кафедры классической
литературы ХГУ им. акад. Б.Гафурова
(Таджикистан, Худжанд)

**PECULIARITIES OF OZARAKHSH'S
GAZELES AND HIS MASTERSHIP
BESET WITH THE CREATION OF REDIF**

Sharifov Shodikul Hasanovich,
assistant of the department of classical
literature under Khujand State University
named after acad. B. Gafurov,
(Tajikistan, Khudjand)
E-MAIL: sharifniyo_shodi@mail.ru

Ключевые слова: современная таджикская поэзия, “Диван любви” Озарахша, поэзия, газель, рифма, редиф, поэтическое мастерство

Статья посвящена анализу поэтического мастерства таджикского поэта Толиба Озарахша на основе материалов сборника его газелей “Девони ишк” (“Диван любви”). Актуальность темы определяется тем, что на сегодняшний день еще ни один исследователь не подверг внестороннему изучению творчество Озарахша в плане создания **редифов**. Утверждается, что из всех классических и современных поэтических жанров Озарахш уделяет большое внимание газели, и именно в данном жанре более выпукло проявляются его новаторские начинания. Отмечается особое искусство Озарахша в создании редифов газелей, которые не только усиливают музыкальность стиха, но и несут смысловую нагрузку. Создание очень интересных редифов из слов разных частей речи, в том числе из союзов, что редко встречается в современной таджикской литературе, является свидетельством его поэтического мастерства. Кроме того, предпринята попытка теоретического обобщения определений понятия “редиф”, предложенного средневековыми теоретиками литературы и современными исследователями.

Вожаҳои калидӣ: адабиёти муосири тоҷик, “Девони ишк”- Озарахш, шеър, газал, қофия, радиф, ҳунари шоирӣ

Дар мақола муаллиф ҳунари радифсозии шоири тоҷик Толиб Карими Озарахширо дар асоси маводи “Девони ишк”-и ӯ мавриди таҳқиқ қарор додааст. Таҳқиқи ҳамаҷонибаи ғазалиёти Озарахш, аз ҷумла дар доираи радифсозӣ ҳанӯз аз тарафи муҳаққиқон рӯи кор наомадааст. Аз ин рӯ, мавзӯи интиҳобкардаи муаллифи мақола дастнохӯрдаю тоза мебошад. Муаллиф зимни таълиф собит намудааст, ки шоири номбурда аз миёни анвои шеърӣ классикиву муосир тавачҷуҳи бештаре ба газал дошта, дар сурудани ин навъи шеър аз худ ибтикороту навоарӣ нишон дода тавонистааст. Муаллиф ҳамчунин нишон

медиҳад, ки Озарахш аз пайравони тавонои устодаш Лоик Шерали буда, баробари идома додани анъанаҳои ғазалсароии ӯ ба тозакориҳои дар сохтани радифҳои аз ҳар ҷиҳат зебо ноил омадааст. Аз рӯи таҳқиқи муаллиф радифҳои ҳунармандона сохтаи Озарахш на фақат ҳамчун унсури ёвари мусиқоибарии ғазал, балки ҳамчун унсури меҳвари маънобарии ғазал дар ҷаззобу дилнишин ва пурмазмун бародамани ин навъи шеър хидмат кардааст. Аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ, аз ҷумла аз пайвандакҳои сохтани радифҳои ба сурат зебо ва ба маъно расо ҳосили ҳунари шоирии ӯ дар доираи радифсозии ғазали муосири тоҷикӣ мебошад. Ҳамчунин нигоҳи муаллиф ба таърифи радиф нигоҳи муҳаққиқона ва навоҳарона мебошад.

Key words: Modern Tajik poetry, «Divan of Love» by Ozarakhsh, poetry, gazel, rhyme, redif, poetical mastership

The article dwells on the analysis of the poetical the mastership pertaining to the creation of Tajik poet Tolib Karim Ozarakhsh; the collection of his gazels «Divan of Love» being the basic material the author of the article hangs onto. The actuality of the theme is determined by the fact that Ozarakhsh's creation hasn't been subjected to any research up to now in the plane of redif rhyme. It is asserted that out of all classical and modern poetical genres it is a gazel where the poet's innovations are evinced mostly noticeably. The author of the article marks Ozarakhsh's peculiar art in the creation of redif which not only intensifies a musical coloring of the verse, but bears a meaningful charge either. Very original redifs are made out of different parts of speech; the fact being of rare occurrence in modern Tajik poetry. Into the bargain, the author makes an endeavor to theoretically generalize the definitions of redif notions in interpretations of both mediaeval theoreticians of literature and modern explorers as well.

Яке аз улуми шинохти шеър– қофия, ки радиф низ шомили он аст, таҳлили шеърро аз калимаи охирин ва ҳатто аз ҳарфи охирини решагӣ–равӣ оғоз мекунад. Аҷиб ин аст, ки ҳарфи равӣ низ охирин ҷузъи шеър–мисраъ ё байт нест, зеро баъд аз он дар аксар маврид ҷузъи зебову маънирасон ва оҳангбарии шеър – радиф мавҷуд аст. Бино ба навиштаи Шафеи Кадканӣ “радиф яке аз неъматҳои бузурги шеъри форсӣ” аст, ба шарти он ки “балои ҷони маъонӣ ва эҳсоси шоир набошад” (4, с.138). Истифодаи радиф дар шеъри форсии тоҷикӣ аз шоир ҳунари баландро талаб мекунад. Аз ин рӯ, на ҳама шоирон аз уҳдаи корбурди дурусти радиф баромада тавонистаанд метавонанд. Дар ин мақола сухан аз боби шеъри Озарахш, ҳунари шоирии ӯ дар мисоли радифсозӣ дар ғазалиёт меравад.

Мавқеи ғазал дар эҷодиёти Озарахш. Озарахш бо он ки дар бештари анвои суннативу муосири шеър дасти тавоно дорад, ғазал дар ҳақиқат ҳамчун писандидатарин навъ мавриди тавачҷуҳи ҳоси ӯ қарор гирифтааст. Шоир дар эҷоди ин навъи шеър ҳарчанд ҳунари тамом аз худ нишон диҳад ҳам, ҳусни сурату сирати ғазалҳояш коста нагаштааст. Ба ҷумлаи дигар, тақаллуфи шоирона дар ғазалиёти ӯ зери партави табиияти суннатӣ–классикии шеър монда, сояравшане дилнишин аз худ ба вучуд овардааст. Сарчашмаи илҳом, муҳотаб, масали ширини Озарахш “зебоғазал”-е аст, ки шоири ошиқ бе вучуди ӯ на ғазал дораду на масал:

Зебоғазали ман ту набоӣ, ғазалам нест,

Ширинмасали ман ту набоӣ, масалам нест (8, с.53).

Аз байти зерини омехта аз ифтихору икрори пур аз ихлосу хушӯи шоир ба Камоли Хучандӣ бармеояд, ки “ғазалҳои машқӣ”-и то соли 1996 сурудаи Озарахш аз камоли ҳунари шоирии ӯ дарак меодаанд:

Дар шаҳри Камол мекунам машқи ғазал,

Эй рӯҳи Камол, бар камолам бирасон! (7, с.102; 8, с.189).

Азбаски Озарахш ба нишонаи баҳорон аз гул ғазал месарояду хонандаро ба ҳақи як шакарнам водор ба ҳурмати шакарона (8, с.190) –ғазалтарин таронааш (8, с.209) мекунад, дафтари шеъраш ҳам гоҳе аз шоирона нахондани ғазал, яъне аз беғазалӣ аз соҳиби ҳудаш дида бештар таассуф меҳӯрад(8, с.217). Таъбирҳои шоиронаи “аз гул ғазал сурудан”, “ғазал хондани дафтар” ва “аз манзари чашми шаффоф шукуфтани як ғазал” (8, с.238)-и Озарахш шаҳодат аз тарзи ғазалсароиву оҳанги хос доштани ғазалҳояш аст:

Дило, танҳо ту медонӣ ниёзи Озарахшатро,

Аз ин тарзи ғазалхонию ин оҳанги танҳой (8, с.224).

Дар байти боло таъбири ихомноки “оҳанги танҳой” ду маъно дорад: оҳанги дар танҳой офаридашуда(1); оҳанги мутааллиқ танҳо ба як нафар(2). Калимаи “танҳой” дар ғӯиши мардуми водии Зарафшон, ғайр аз маънои лугавии маъмулӣ – танҳо будану танҳо мондан, дар таркиби ибораҳои “танҳой хӯрдани чизе” (таннохур= танноихур//танҳохӯр=танҳоихӯр; мачозан ҳарису бахилу мумсик), “танҳой кардани коре” (тавоною бакуват, босабру таҳаммул; мачозан бовикору боору нанг) маънои мачозӣ касб карда, ба як нафар хос будан ё тааллуқ доштани чизе ё кореро ифода мекунад. Чи тавре аз маъноҳои асливу мачозии таъбирҳои мазкур бармеояд, онҳо зимни қорбурд дар ғӯиш аз ҷиҳати баёни матлаб ду мавриди ба ҳам муҳолифи истифода доранд: аввали манфӣ ва дуюмӣ мусбӣ. Аммо таъбири “оҳанги танҳой”-и Озарахш ба ду маъно ҳам хусусияти мусбӣ дорад. Ин таъбир идомаи тақвиятбахши таъбири “тарзи ғазалхонӣ” буда, аз он шаҳодат медиҳад, ки Озарахш на фақат дар ғазалсарой ба тарзи хос ноил шудааст, балки дар офаридани оҳанг ҳам соҳиби тарзу мақом мебошад. Дар шеър соҳиби усули хоси худ будани Озарахшро аҳли таҳқиқу адаби кишвар эътироф кардаанд. Пасиҳам омадани калимаҳои “ғазал, шеър оҳанг” дар абёти ғазалҳои Озарахш ғӯи омезиши шеър оҳанг дар қорхонаи эҷодии ӯст, ки аз мусиқияти баланду нотақрори ғазалҳо ва таъби мусиқишори шоир дарак медиҳанд:

Ба Озарахш, ки оҳанги нав ба дил дорад,

Барои як ғазали наонавишта омин ғӯ (8, с.248).

Мушти шеър оҳанг расид,

Дар сари санги раҳи Сарводаам (8, с.172).

Дар радифи “ту меҳонд ғазал” ғазали хеле зебою самимӣ гуфтани Озарахш равшантарин ҳуҷҷати тамоюли равонии ӯ ба ин навъи шеъри равон аст, ки ин ҷо пурра овардани он аз ғоида ҳолӣ нест:

Рӯзе, ки таманнои ту меҳонд ғазал,

Дунё ба тамошои ту меҳонд ғазал.

Ҳастӣ ҳама афсонаи мастии ту буд,

Мастона ба рӯёи ту меҳонд ғазал.

Ку қофия, ку вазн? Ҳама лутфи калом,
 Бо шеваи шеваи ту мехонд газал.
 Он лаҳзаи ширин зи худаш бохабар аст?
 К-аз чехраи зебои ту мехонд газал!?
 Аз номи баланди шоирӣ шармидам,
 Дидам, қади болои ту мехонд газал.
 Охир чӣ хато бесару бепо шуданам,
 Вақте ки саропои ту мехонд газал?!
 Девонаи барги нози девони туям,
 Як умр зи маънои ту мехонд газал.
 Дар соати марги Озарахшат, эй кош,
 Хомӯшии лабҳои ту мехонд газал... (8, с.138).

Дар “Девони ишқ” ном китоб гирдоварӣ шудани ғазалиёти Озарахш далели дигари барчааст аз таваҷҷӯҳи хоси ӯ ба ин навъи шеър ва қабули хотири аҳли дилу назар шудани ғазалиёту сарояндаи он аст. Тартибдиҳандаи “Девони ишқ” Фарзонаи Зарафшонӣ 250 ғазалро аз миёни ғазалиёти шоир баргузида, аз рӯи қоидаи тадвини суннатии девон фароҳам овардааст. Ин китоб бо ду хат: кириллии тоҷикӣ ва форсии муосир бо ташаббуси хайрхоҳонаи намояндаи Вобастагии фарҳангии ҶИЭ дар вилояти Суғд ҷаноби Масъуди Аҳмадванд дар нашриёти “Ношир” бо сифати баланд ба чоп расидааст. Мухаррири матни форсии “Девони ишқ” шоир Аъзам Хучаста мебошад. Ногуфта намонад, ки якҷанд сахви техникӣ дар матни кириллии тоҷикии “Девони ишқ” ба назар мерасад. Яке аз чунин сахво аз “Девони ишқ” афтодани ғазали матлааш “Хотираи манзараҳо нав шуда” аст, ки мувофиқи мундариҷа мебоист дар саҳифаи 215 ҷой дошта бошад. Аммо дар саҳифаи 215 ғазали “Дар шаҳри бахт бе ном паскӯчае намонда” омадааст. Ин аст, ки аз 250 ғазали баргузида як ғазал аз беаҳамиятии масъулони таҳия фурӯгузор шудааст.

Вижагиҳои ғазалиёти Озарахш. Доир ба ин мавзӯ муҳаққиқоне чун адабиётшиносон Матлубаи Мирзоюнус (6, с.185, 190), Субҳони Аъзамзод (1, с.110), шоирону муҳаққиқон Низом Қосим (5, с.6), Сурайё Ҳакимова (12, с.96-105), ҳаводорони муҳаққиқ Идидбек Идизод (3, с.10), Фарзонаи Зарафшонӣ (2, с.10) дар робита бо мавзӯи таҳқиқашон ба таври фишурда изҳори назар кардаанд, ки такрори онҳо ҷои нест. Ин ҷо баъзе хусусиятҳои ханӯз таҳқиқнашудаи ғазалиёти шоир баррасӣ хоҳад шуд.

Ҳаҷман хотирмону дилнишин будани ғазалҳои Озарахш. Баррасии омории 249 ғазали “Девони ишқ” нишон дод, ки аз лиҳози теъдоди абёт ғазалҳои Озарахш 4-байтӣ, 5-байтӣ, 6-байтӣ, 7-байтӣ, 8-байтӣ, 9-байтӣ, 10-байтӣ, 11-байтӣ ва 12-байтӣ буда, зиёда аз се як ҳиссаи ғазалҳоро ғазалҳои ҳафтбайтӣ, як ҳисса камтарро ғазалҳои шашбайтӣ ва як ҳиссаи пурраи боқимондари ғазалҳои 4, 5, 7, 9, 10, 11 ва 12-байтӣ ташкил медиҳанд:

Теъдоди абёти ғазалҳо	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Теъдоди ғазалҳо	3	34	76	88	31	8	7	1	1

Ин омор бори дигар таъбирҳои “машқи ғазал дар шаҳри Камол кардан” ва “имдоди маънавӣ хостани Озарахш аз равони Ҳоча Камол”-ро, ки болотар оварда

шуд, тақвият бахшида, дар ҳаҷми ғазал ба меъёри андалеби чаманҳои Хучанд содик монадани ӯро собит мекунад. Камҳаҷмӣ ё ихчамӣ шоирро водор мекунад, ки дар гуфтани ғазал бештар ҳунари шоирӣ ба қор барад, то битавонад паёми ишқиву ахлоқӣ ва ҳикамии худро бекаму қост бо забони сода аз қорхонаи эҷодияш ба зеҳни хонанда интиқол диҳад.

Содагии забон ва дилрасӣ–таъсирбахшии ғазалҳои Озараҳш. Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ғазалиёти Озараҳш, ки ин навъи шеърӣ ӯро аз дигар ашъори ҳамқаламонаш имтиёз медиҳад, лоиқона будани онҳост ва ин ҷойи аҷобат надорад. Зеро вай яке аз шогирдони тавоноии мактаби шоирии Лоиқ Шералӣ аст, ки иродати хос ба ин устои беназири суҳан дорад. Ин иродати Озараҳш на фақат дар шеърҳои, ҳатто дар номгузории маҷмӯаи ғазалиёташ “Девони ишқ” ҳам, ки дар ҷодаи бепояи шеър идомаи бениҳоят зебои “Девони пирӣ” ва “Девони дил”-и устодаш аст, баръало мушоҳида мешавад. Дар вазну қофияю радиф, мавзӯ ба Лоиқ Шералӣ пайравӣ кардани Озараҳшро ҳеҷ гоҳ ба маъноии қомилан лоиқона будани шеърӣ вай пазируфтани дуруст нест, чунки лоиқонаҳои Озараҳш аз ашъори Лоиқ хеле фарқ мекунанд. Озараҳш бо истифода аз донишу таҷрибаи ҳунарии аз пайроҳаи бардошту пайравӣ ба шохроҳи тақмилу ибтиқор гузашта, лоиқонаҳояшро рӯҳи озараҳшона бахшидааст. Ибтиқороти Озараҳш дар ғазал ин тақвиятбахшии ҷанбаи мусиқӣ ва қорқарди озараҳшонаи тарзи баёни Лоиқ Шералӣ аст. Ғазалҳои Озараҳш хеле содаву дилрас буда, хондану сурудан ва шунидани онҳо ба хонандаву шунаванда таъсирбахшу роҳатафзо аст ва баробари ин ҳама осонию сахлӣ зоҳиран мушқил-тафсиру нақддастнорас мебошад.

Бозӣ бо қалимот ё тақрор ва таъбирсозии мазмунофарӣ. Қалимаҳоро бозӣ дорондан дар масоҳати як байт ва ҳатто як мисраи ғазал ва бар ин замина таъбирсозии мазмунофарӣ аз ҷумлаи ибтиқороти Озараҳш дар самти зуҳури ҳунари шоирӣ аст. Таваҷҷуҳ ба намунаи зерин ин нуқтаро собит мекунад:

Як қадам аз қадам бурун рафтам,

Аз қадам як қадам бурун рафтам (8, с.141).

Шоир дар байти боло қалимаҳои “қад”, “қадам”, “як” ва пешоянди “аз”-ро бозӣ дошта, яъне ҷойи онҳоро дар мисраҳои матлаъ иваз намуда, ҳусни матлаъи ғазалашро таъмин кардааст. Мазмуни байт: Аз қадам –роҳи худ ба андозаи як қадам дар ҷустуҷӯи худ берун рафтам. Дар натиҷа аз пайкари худ– қад ба дарозии як қад ҷонам дур шуд. Шоир ҳарчанд дар ин ҷо аз ҷону қолаб ва шинохту маърифат суҳане ба миён наорад ҳам мазмуни ирфонӣ доштани ин матлаъро абёти дигари ғазал бозгӯ мекунанд (8, с.141). Ин буд бозрасии бозии қалимот дар ҳаҷми як байт. Ин ҳунарро шоир дар ҳаҷми як мисраъ низ хеле моҳирона таҷриба қарда, ба натиҷаҳои дилқох расидааст. Намунаҳо:

Мағӯ, ки *чора* надорам, биёву *чора* биёр (8, с.116).

Чавобе бар саволи *бечавобам* ой, ё модар! (8, с.118)

Наврӯзи *ноз* омад, гул *ноз* мекунад боз (8, с.123).

Тақрори бачои қалимаҳо дар ҳаҷми як мисраъ сабаби равонӣ, ҳушоҳангӣ, ҷаззобиву дилқашии шеър мегардад. Матлаи зер аз ғазале пур аз тақрори зебост, ки ба як ҷӯши ҷашмаи илҳом аз дил ба лаби шоир ҷорӣ шуда:

*Дигарбора шабовез, дигарбора таманно,
Дигарбора сапеда, дигарбора тамошо (8, с.7).*

Чи тавре мушохида шуд, Озарахш дар ҳар мисраи матлаъ ду бор вожаи “дигарбора”-ро ба кор гирифтааст. Ба ҳамин минвол ӯ дар ҳар як байти ғазали панҷ-байта (ба ҷуз аз байти мактаъ панҷ маротиба) ҷаҳор маротибагӣ вожаи дигарбораро ба кор бурдааст. Маҷмӯан 21 маротиба калимаи дигарбора дар як ғазал такрор шудааст, аммо дар ягон маврид ҳатто ҳашви малеҳ будани ин такрор эҳсос намешавад.

Халқият ё оҳанги мардумӣ доштани ғазалҳо. Озарахш барои он ки аз инҳисори шеърӣ лоикона берун ояду шеърӣ озарахшона гӯяд, лоиквор халқияти адабиётро ҳамеша мадди назар дошта, дарди дили мардумро бо истифода аз забони шевои мардумӣ баён карда, бар ғазали тоҷикӣ рӯҳи мусиқии халқии тозае бахшид. Хотирнишон кардан зарур аст, ки таъбиру калимоти мардумӣ, на фақат маънои асливу маҷозии ҳоси муассир доранд, балки онҳо дорои мусиқияти вижае низ ҳастанд, ки ба рӯҳи хонандаву шунаванда таъсири бештаре расонида метавонанд. Калимаи “қасдбақасд”(7, с.190) ва таъбирҳои зерин: “ ба сару рӯ тилоча часпидан” (8, с.104), “аз сар мондани моли мулк”(7, с.214) “қонуни нонавишта будани зиндагӣ”(7, с.198), “рӯзи рӯшноӣ” (7, с.86) “лаб ба лаб “ (7, с.168), “саҳти санг”(7, с.57), “ҷонамоз андохтан” (8, с.42) “маҳкам доштан” (216) барои намуна муште аз хирворанд. Тавачҷуҳ ба байти зерин мусиқияти баланд доштани яке аз ибораҳои халқиро дар перояи бадеӣ нишон медиҳад:

*Нафси дунё дастгират нест рӯзи мочаро,
Моли мулкат аз сарат монад, дилро пос дор! (8, с.115).*

Озарахш маънои таркиби халқии “набошад, не”-ро, ки дар ҳолати номақбул омадани ҷизе ба қасе мавриди истифода қарор дода мешавад, дуруст дарк карда, ба он калимаи “пазиро”-ро пайваста, як радифи тоза дар шеърӣ тоҷикӣ сохтааст:

*Азизо, дафтари розам пазироят набошад, не...
Дилангезу сарафрозам, пазироят набошад, не!(8, с.240)*

Истифодаи таъбиру таркибҳои халқӣ дар дохили мисраҳои қори чандон душворе нест. Аммо аз онҳо сохтани радиф қорест ниҳоят мушкул ва заҳматталаб, ки аз ӯҳдаи он на ҳар шоир баромада метавонад.

Паёми ахлоқӣ доштани ғазалиёти Озарахш. Ҳадафи ҳар як шоири ростин, на фақат шоду хуррам кардани таъби мардум, дар афтодагирӣ мусибат бо шеър ҳамнафаси халқ будан аст, балки ҳимояту ҳидоятӣ маънавии онҳо низ рисолати шоирӣ аст. Озарахш вақте дар ғазалҳои мехоҳад паёми ахлоқӣ ба мардум бирасонад, забони ниҳоят ширинро бо пурсишҳои орифона ба кор мебарад, то хонандаву шунавандаро ба фикр водор кунад:

*Муҳаббати бонӣ одам қучост, эй мардум,
Зи нуру маърифати ошӣқонаҳо чӣ хабар? (8, с.121)*

*Дилоғохон, дилоғохон, дилам танг аст, медонед?
Ҳадисам аз мақоли шишаву санг аст, медонед? (8, с.110)*

Ҷое дигар вақте эҳсос мекунад, ки мардум ба панди аз Ёри дилбанд расида, яъне ба паёми Худо ҳам эътино надоранду аз ҷангу ҷудоихоҳӣ бо мақсади ваҳдати

умумибашарӣ даст намекашанд, бевосита бо хитоби вижа шарҳи он паёмо ба гӯши онҳо шоирона мерасонад:

Ҳарчанд мерасад панд аз сӯи ёри дилбанд,

Эй одамон, шиносед оҳанги ҳамнидодӣ:

Бухрони бенавой мебигзарад ҳамон дам,

К-аз мо гузар бисозад бухрони беҳудодӣ! (8, с.225)

Ҳунари шоирони Озарахш дар мисоли радифсозӣ дар ғазалиёт. Таърифи асримиёнагӣ ва муосири радиф. Таърифи нисбатан комили асримиёнагии радифро дар адабиёти форсии тоҷикӣ бештар аз соҳиби “ал-Муъҷам” гирифтаанд. Шамси Қайси Розӣ гуфтааст: “радиф калимае бошад мустақили мунфасил аз қофия, ки баъд аз итмоми он дар лафз ояд бар вачҳе, ки шеърро дар вазну маънӣ бад-он ҳолат бошад ва ба ҳамон маънӣ дар охири ҷумлаи абёт мутақаррар шавад” (9, с.210) ва “чун калимаи радиф дар мавзёи хеш мутамаккин наафтад, яъне аз рӯи маънӣ ба он эҳтиёҷ набувад, маъйиб бошад (9, с.211). Аксар муҳаққиқони гузаштаву имрӯзаи адабиёти форсии тоҷикӣ ба ин таъриф таъяқ қардаанд, аз ҷумла Ваҳидиён Қомӣ ва Сируси Шамисо, ки бар ин асос таърифи муосири радифро гуфтаанд. Яхё Толибиён ном муҳаққиқи эронӣ таърифи зерини доктор Алимӯҳаммад Ҳақшиносро таърифи нисбатан қомеи муосири радиф донистааст, ки дар он ҳам таъриф ба мушоҳида мерасад: “Радиф ҳамгунии қомилест, ки аз тақрори як унсури дастурии ягона (вожа, гурӯҳ, банд ё ҷумла) бо таволии (пайдарҳамӣ–Ш.Ш.) яксон ва бо нақшҳои савтӣ, сарфӣ, наҳвӣ ва маъноии яксон дар поёни масорей ё абёти шеър баъд аз қофия меояд” (10, с.10). Бояд таъкид кард, ки радиф шаклан яксон тақрор мешавад, аммо мазмунан, яъне аз рӯи маъно на ҳама вақт як хел тақрор шуда меояд. Зеро радиф дар охири ҳар байт метавонад ба маъноҳои дигар биёяд, ки мо инро дар мисоли радифи “дарахт-дарахт”-и яке аз ғазалҳои Озарахш низ собит қарда метавонем. Албатта, ҳар ду таъриф дар зоти худ бо андаке ислоҳ вобаста ба қомони зухур дурустанд. Аммо таърихи адабиёт дар доираи шеър гувоҳӣ медиҳад, ки рӯйқардҳо—таҳаввулу таҷаққули сохториву наҳви шеър марзи ин таърифҳоро бе ҳеч қомеа убур қардаанду ҳоҳанд қард. Инро дар таърифи Шамси Қайси Розӣ дар ду вачҳ мушоҳида қардан мумкин аст. Яқум, дар “ал-Муъҷам” ҳақми радиф бо воҳиди “қалима” муайян шудааст, ҳол он ки имрӯз пасоянду пасванд, қонишинҳои шахсӣ, ки қотан қалима нестанд, ҳамчун ҳарфи васл баъди қофия омада радиф шуда метавонанд. Дуюм, ҷумлаҳое, ки дар ашъори шоироне чун Мавлоно, Ҳоқонӣ радиф шуда омадаанд, қалима нестанд. Ин ноҳинқорӣ дар таърифи муосири радиф низ ба назар мерасад. Аз рӯи таърифи қомеъ радиф бояд аз паси қофия ояд, аммо дар шеъри сафед имқон дорад, ки пеш аз қофия ва ҳатто дар оғози ҳар мисраъ ё сатр ояд. Ақибтар ин аст, ки тақрори як қалима ё гурӯҳи қалимаҳоро дар оғози мисраъ ё сатр муҳаққиқони эронӣ “радифи оғозӣ” (11, с.1999) гуфтаанд, ки қилофи таъриф аст. Мақсад аз қикри ин ноҳинқорихо гурез аз дақиққинариву дақиққинагорӣ нест, балки нишон додани мушқилоти дақиқ қинаристану дақиқ қиноштан аст.

Ихтирои шоирони форсизабон будани радифро пешинагон ишорат қардаанд, аз ҷумла Рашиди Ватвот (10, с. 8). Аз муосирон ҳоси шеъри форсӣ будани радифро доктор Шафеии Қадқанӣ дар фасли “Радиф: вижагии шеъри эронӣ”-и асари “Муסיқии шеър”-аш бо далелҳои зерин собит намудааст: серистеъмол будани радиф дар шеъри форсӣ нисбат ба шеъри турқиву арабӣ; қангоми тарқума қардани шеъри форсӣ

ба забонҳои аврупой аз байн рафтани радиф, яъне ба табиати шеъри аглаби забонҳои аврупой мувофиқ набудани радиф; дар шеъри арабӣ мавҷуд набудани радиф ва аввалин ғўяндағони шеъри арабии радифдор махсуб ёфтани шоирони эронинажоди арабизабон ва ё шоирони таъсирпазируфта аз шеъри форсӣ; пайвастагии табиӣ (зотӣ) доштани радиф бо шеъри форсӣ ва ҷанбаи санъат (сохтагӣ) доштани он дар шеъри арабӣ; ба таъсири шеъри фаронсавӣ аз шеъри туркӣ бардошта шудани радиф дар охири қарни XIX ... (4, с. 125–137). Ба таъкиди адабиётшиноси мазкур ҳаштод дар сади ғазалиёти хуби забони форсӣ ҳама дорои радиф ҳастанд (4, с. 138). Агар дар ашъори Рӯдакӣ радиф бештар аз феълҳо сохта мешуд, рафта-рафта дар ашъори Унсурӣ, Саной, Усмон Мухторӣ, Анварӣ, Ҳоконӣ, Камолуддин Исфаконӣ, Ҷалолуддини Балхӣ доманаи аз дигар ҳиссаҳои нутқ сохтани радиф вуҷуд пайдо кард. Шеъри Ҳоконӣ авҷи бозӣ бо радиф аст (4, с. 153) ва дар девони ӯ аз 300 ғазал 22 ғазал ва аз 150 қасида 50 қасида бидуни радиф мебошад (4, с. 157, 158). Аз 495 ғазали Ҳофиз 328 ғазал дорои радиф (68%) буда, аз ин шумор 229 радифи феълӣ, 9 радифи исмӣ, 11 радифи ҷонишинӣ, 8 радифи сифатӣ, 3 радифи қайдӣ, 9 радифи ҳарфӣ, 25 радифи (гурӯҳӣ исмӣ ё гурӯҳе, ки на ҷумлаанду на гурӯҳи исмӣ), 29 радифи ҷумлагӣ (10, с. 20) мебошад.

Ҷойгоҳи радиф дар ғазалиёти Озарахш. Радифро Озарахш на фақат ҳамчун унсури тақвиятбахши ҷанбаи мусиқии ғазал, балки ҳамчун як унсури фасоҳатбахшу мазмунофар мавриди истифода қарор додааст. Таваҷҷуҳи ӯ ба радиф на фақат дар ғазал, балки дар шеъри озоду сапед, рубой низ зиёд аст дар анвои шеърии номбурда шоир ҳунари радифсозии худро ба тарзҳои гуногун нишон додааст. Ин ҷо фақат мо дар доираи ғазал радифсозиро ба таҳқиқ мегирем.

Аз 249 ғазали “Девони ишқ” 215 ғазал дорои радиф буда, 35 ғазал радиф надорад. Аз 35 ғазали берадиф 23 ғазал ҳарфи васл дорад, ки онҳоро ҳамчун радиф пазируфта имкон дорад. Омори мазкур собит мекунад, ки дар ҳақиқат Озарахш таваҷҷуҳи зиёде ба радифи ғазал дорад. Аз рӯйи мансубият ба ҳиссаи нутқ 160 радиф бо феъл, 23 радиф бо исм, 16 радиф бо ҷонишин, 7 радиф бо сифат ва боқимонда радифҳо бо зарф, нидо ва ҳатто пайвандак сохта шудааст.

Инчунин радифҳоро аз рӯйи ҳаҷму таркиб шартан ба калимагӣ, иборавиву таркибӣ, гурӯҳи калимаҳо ҷудо кардем. Аз 215 радиф 104 радиф радифи калимагӣ, 47 радифи бо ду ва зиёда калимаҳо ба таври омехта сохта шуда, ки онҳоро гурӯҳи калимаҳо гуфтем, 37 радифи ҷумлагӣ, 27 радифи иборавӣ мебошанд.

Дар поён намунаҳои радифҳо оварда мешавад:

Радиф бо феъл (калимагӣ):

Кабӯтарбоз дар оби кабӯтарҳо шакар андохт,

Каме андохт, баргаштанд, як бори дигар андохт (8, с. 23).

Радиф бо исму феъл (ҷумлагӣ):

Ишқ гуфтам, рӯди Сайхун печ хӯрду ҳеч гуфт,

Дида шодон, сина нурхун печ хӯрду ҳеч гуфт (8, с. 27).

Радиф бо феълу исм (гурӯҳи калимаҳо):

Дили соғарнарасте дошт дарё,

Лабони бўсамасте дошт дарё (8, с. 14).

Радиф бо исм (калимагӣ, тақрор шуда омадани исм сабаби ба зарф табдилёбии он ҳам мешавад):

*Ба бoғҳо дилу ҷон бастаам дарахт-дарахт,
Дар интизори ту биниастаам дарахт-дарахт (8, с. 24).*

*Радиф бо исм (гурӯҳи калимаҳо):
Эй нозчaман, нoзи чaмaнҳо бa салoмaт!
Зебoғaзaли сaрву сумaнҳо бa салoмaт! (8, с. 22)*

*Радиф бо ҷoнишин (шaхсӣ):
Эй сaдoи oмaдaнхoят мубoрaкбoди мaн,
Oмaдaнхoят мубoрaк бoд, бaр милоди мaн (8, с. 195).*

*Радиф бо ҷoнишин (нaфсӣ-тaъкидӣ):
Мeрaвaм аз шaҳри ту ҳaмчун Кaмoл аз шaҳри хeш,
Аз бaрaт мeбигзaрaм мoнaнди хeш аз бaҳри хeш (8, с. 132).*

*Радиф бо сифaт (кaлимaгӣ):
Дуруди шик бa нoмaт, бa нoми ширинaт!
Сaфoи мeҳр бa кoмaт, бa кoми ширинaт! (8, с. 18)*

*Радиф бо сифaт (гурӯҳи кaлимaҳо):
Лaб бa лaб рoзeм, aммo лaб бa лaб,
Мӯ бa мӯ сoзeм, aммo лaб бa лaб (8, с. 17).*

*Радиф бо зaрф:
Нaврӯзи нoз oмaд, гул нoз мeкунaд бoз,
Bo нoз сурaтaширo пaрдoз мeкунaд бoз (8, с. 123).*

*Радиф бо нидo:
Рухсoрaҳо зaрд! Э вoй, э вoй,
Аз хoқу аз гaрд, э вoй, э вoй... (8, с. 226)*

*Радиф бо пaйвaндaк (пaйвaсткунaндa):
Он қaдaр хoлтaрeшoнaм, ки...
Синaгирёнaмӯ хaндoнaм, ки... (8, с. 223)
Дилaтpo гaрқи гул бикшoдaй, aммo... вaлe... лeкин,
Кaлoмe пушити лaб бинҳoдaй, aммo... вaлe... лeкин (8, с. 205)*

Таъсири радиф дар офаридани маънои нав. Шафеии Кадканӣ судҳои радифро дар офарида шудани маонии нав донистааст (4, с. 144). Инро мо дар байтҳои зерини Озарахш мушоҳида карда метавонем:

*Дӯст буду дӯст oмaд, дӯст мoнду дӯст рaфт,
Дӯстдoрӣ кaрд мoдaр пeши дaргoҳи Худo (8, с. 5).*

Дар байти боло радиф “кaрд мoдaр пeши дaргoҳи Худo” аст ва иборae, ки дар робита ва таносуб бо вожаи сeртaкpoри “дӯст” маънои нав кaсб кaрдaст, “дӯстдoрӣ кaрдaни мoдaр пeши дaргoҳи Худo” мeбoшaд. “Дӯстдoрӣ” ҳaмчун як вожаи aлoҳидa дар таъбири мaзкyр фaрoтaр аз мaзмyни aслии худ – “мeҳpу мyҳaббaт вaрзидaн, мeҳpубoнию нaвoзиш кaрдaн” рaфтa, маънои тoзa – “дoштaн–хифзи хисси мyҳaббaт бa Дӯст (Худo) вa дӯстӣ (мeҳp бa Худo ё худoдoрӣ)” бa худ гирифтaст. Аз ин рӯ, таъбири шoирoнaи мaзкyри Озарахш дy маънo дoрaд, якyм маънои маъмулӣ вa дyюм маънои нaв. Шoир ғaзaлe дoрaд бo рaдифи тaкpoрии “дарахт-дарахт”, ки дар он рaдиф сaбaби oфaридaни маънoҳoи нaв шудaст (8, с. 24).

Дар зер таъбирҳои шoирoнaи он ғaзaл, ки бo таъсири рaдиф маънои нaв бa худ кaсб кaрдaнд, нaмyнa oвaрдa мeшaвaд: дарахт-дарахт бa бoғҳо дилу ҷон бaстaн (ниҳoяти дилбaстaгӣ бa зeбoй, рӯишy сaбзиш), дарахт-дарахт дар интизoр нишaстaн

(камоли сабру тоқати ошиқона дар интизорӣ ва устуворӣ дар аҳд), дарахт-дарахт ба набз - набз пайвастан (ғояти наздикиву пайванд), дарахт-дарахт шоха - шоха зи чо частан (авчи рӯишу боландагӣ аз шодобӣ), дарахт-дарахт шикастани ҳазор дона (кашидани ранчи зиёд, таҷриба кардани азоби бисёр), дарахт - дарахт саломӣ хуррами гулдаста будан (паёмовари хайру хубӣ будан, ниҳоят некӯкору некандеш будан), дарахт - дарахт ба мағз - мағзи ҷаҳон ҳастан (пай бурдан ба розҳои ниҳони олам), дарахт - дарахт панча - панча ҷустан (бо тамоми ҳастӣ пайваста дар ҷустуҷӯ будан), дарахт-дарахт ворастан (мавсиман [ҳар сол] ва тадриҷан [дар давоми умр] аз худ раҳо шудан ва ба беҳудӣ расидан).

Чи тавре мушоҳида шуд, радиф таъсири бачо дар офаридани мазомини тозаӣ бадеӣ дар ҳар як мисраъ ва байти ғазал гаштааст.

Саҳми мусиқоии радиф. Радифро Шафеи Кадканӣ “шакли дигаре аз мусиқии шеър ва дар ҳақиқат такмили мусиқии қофия ё шакли ғанитаршудаи қофияҳо” медонад (4, с. 9). Ин вижагии радиф дар байти зерини Озарахш баръало эҳсос мешавад:

Дилатро ғарқи гул бикшодай, аммо... вале... лекин,

Каломе пушти лаб бинҳодай, аммо...вале...лекин (8, с. 205).

Зоҳиран радифи ба зоти худ нодир, ки аз такрори пайвандакҳои хилофӣ сохта шудааст, дар байти мазкур бечову бемавқеъ метобад, зеро гуё маъноӣ аслии абётро қофияҳо (бикшодай, бинҳодай) як навъ ҷамъбаст кардаанд. Аммо дар асл радифи мазкур на фақат “такмили мусиқии қофия”, балки шомилу ҳомили бори маонии шоирона низ ҳаст. Чунки, агар радиф аз байти мазкур гирифта шавад, мусиқии дилнишину ҷаззоби байт қариб ки аз байн бардошта мешавад ва маъноӣ дилхоҳе, ки шоир барои ироа дар назар доштааст, ногуфта мемонад. Радифи “аммо... вале... лекин” дар байти мазкур ва дигар абёти ғазал “нотамомӣ”, “номуайяний”, “дақиқ набудани натиҷаи қорӣ”, “тахминӣ будан, ё баръакс таваккулӣ будани амалӣ”-ро, инчунин “тардиду дудилагӣ”-ро низ ифода мекунад.

Дар байти зерин радиф аз ҳадди як “такмили мусиқӣ ва маонии шеър” берун рафта, ба ҳашви ниҳоят малеху зебо табдил шуда, пайкараи асосии тарошхӯрдаи ғазалро ташкил додааст:

Манзури ман номи ту аст аз номи ҳар гул дар забон,

Номи гуландомӣ ту аст аз номи ҳар гул дар забон (8, с. 188).

Бо ин таъкид, ки радиф дар дасти шоири тавоное чун Озарахш қисмати асосии пайкараи ғазал ҳам шуда метавонад, доманаи баҳсро барои натиҷагирӣ кӯтоҳ хоҳем кард:

1. Озарахш шоири тавоно ва ҳунармандест, ки дар радифсозии ғазал аз худ санъати баланди шоирӣ нишон дода, ба сохтани радифҳои нодире ноил омадааст, ки назари онҳоро дар адабиёти муосир ва то он ҷое, ки иттилоъ дорем, дар адабиёти классикӣ низ пайдо кардан ғайриимкон аст.

2. Озарахш аз радиф на фақат ҳамчун унсури ёвари мусиқибаш, балки ҳамчун як унсури меҳварии маънобахши шеър-ғазал истифода бурда, рӯҳияи классикӣ ғазали муосири тоҷикиро ҳифз намуда, илова бар ин бо ибтикороти худ дар радифсозӣ байни ҳамқаламон ҷойгоҳи ҳосеро касб кардааст.

3. Ё анъанаи радифсозии суннатиро, ки аз ҷониби шоирони давраи классикӣ андархӯри табъу истеъдод ва ҳунари адабӣ риоят мешуд, бо ихлосу иродат идома

бахшида, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ, ҳатто аз пайвандакҳо радифҳои нодир ва зебои шоирона сохтааст.

4. Таъкид бояд кард, ки бозрасии ҳунари шоирии Озарахш дар доираи радифсозии ғазал кӯшише дар самти таҳқиқи нисбатан дақиқу амиқи шеърӣ шоир буда, таҳқиқи дигар ҷанбаҳои адабии ашъори ин устои сухан ханӯз дар пеш аст.

Пайнавишт:

1. Аъзамзод, Субҳон. Адабиёт ва маърифати нақд (Маъбалаҳои шинохти таърихи адабиёт ва нақди адабии тоҷикии садаи бист): маҷмӯаи мақолаҳо/ Субҳон Аъзамзод. – Хуҷанд: Анис, 2012. – 200 с.
2. Зарафшонӣ, Фарзона. Сабз аст нахли навбари андешаҳои ман/ Фарзонаи Зарафшонӣ// Адабиёт ва санъат. № 33 (1692), 15-уми август 2013. – С. 10
3. Идизод, Идибек. Озарахш Бозору Гулрухсору Гулназар нест/ Идибек Идизод// Тоҷикистон. № 12 (1158), 23-юми март соли 2016. – С. 10
4. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафёӣ. Мусиқии шеър/ Муҳаммадризо Шафёии Кадканӣ. – Техрон: Наири огаҳ, 1368, 42+679 с.
5. Қосим, Низом. Ёро, ки бизодааст модар шоир// Адабиёт ва санъат. № 47 (1692), 23-юми ноябри 2006. – С. 6
6. Мирзоюнус, Матлуба. Адабиёти миллӣ ва муколамаи фарҳангҳо (маҷмӯаи мақолаҳои адабиётшиносӣ)/ Матлубаи Мирзоюнус. – Хуҷанд: Ношир, 2015. – 516 с.
7. Озарахш. Девони ишиқ/ Матн: ғазал]. – Хуҷанд: Ношир, 2016. – 257 (кирилӣ) + 257 (форсӣ) с.
8. Озарахш. Ҷӯйбори сари хирман [Маҷмӯаи ашъор]. – Хуҷанд: Наириёти давлатии ба номи Раҳими Ҷалил, 2011. – 394 с.
9. Розӣ, Шамси Қайс. Ал-муъҷам (муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи ҷон Урватулло Тоиров)/ Шамси Қайс Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
10. Толибиён Яҳё. Арзиши ҷандҷонибаи радиф дар шеърӣ Ҳофиз/ Яҳё Толибиён// Фаслномаи наҷвӯҳишӣи адабӣ. Шумораи 80, тобистони 1384. – С. 7-30 (www.side.ir)
11. Фозилӣ Фирӯз, Озод, Руқия. Коркарди ҳунарии қофия ва радиф дар шеърӣ сапед/ Фирӯз Фозилӣ, Руқия Озод// Парниёни сухан: маҷмӯаи мақолаҳои Панҷумин ҷамоиши наҷвӯҳишӣҳои забон ва адабиёти форсӣ. – С. 1990-2003
12. Ҳакимова Сурайё. Мисрае дар варақи сабзи хаёл/ Сурайё Ҳакимова // Паёми Сӯғд. № 8, 2013. – С. 96-105

Reference Literature

1. A`zamzod, Subhon. Literature and Critical Study Knowledge (Issues dealing with cognition of the history of literature and Tajik literary criticism referring to the XX-th century): collection of articles/ Subhon A`zamzod. - Khujand: Anis, 2012. – 200 pp.
2. Zarafshoni, Farzona. It is a Green New-Spring Grasp of My Idea / Farzonai Zarafshoni// Literature and Art. - # 33 (1692), August 15, 2013. – p. 10.
3. Idizod, Idibek. Ozarakhsh isn't Bozor, Gulkhosor and Gulnazar/ Idibek Idizod // Tajikistan. - # 12 (1158), March 23, 2016. – p. 10.
4. Kadkani, Muhammadrizo Shofe'i. Music of Poem / Muhammadrizo Shofe'i Kadkani. - Tehran: Ogah publication, 1368hijra, 42+679 pp.
5. Qosim, Nizom. Who Made him Born as a Poet? – Mother Did. // Literature and Art. - # 47 (1692), November 23, 2006. – p. 6.

-
6. Mirzoyunus, Matluba. *National Literature and Discussion of Cultures (collection of articles on literary criticism)*/ Matlubai Mirzoyunus. - Khujand: Publisher, 2015. – 516 pp.
 7. Ozarakhsh. *Divan of Love [Text: gazal]*. - Khujand: Publisher, 2016. – 257(Cyrillic) + 257(Persian) pp.
 8. Ozarakhsh. *The Area Abounding in Clustern of Grape [collection of poetry]*. - Khujand: Sate publishing-house named after Rahim Jalil, 2011. – 394 pp.
 9. Rozi, Shamsi Qays. *Al-Mu`jam (the author of introduction, revision and preparation Urvatullo Toirov)*/ Shamsi Qays Rozi. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1991. – 464 pp.
 10. Tolibiyon Yahyo. *Multilateral Value of Redif in Hofiz's Poems/ Yahyo Tolibiyon*// *Scientific-Literary Quarterly. Issue 80, Summer 1384hijra*. – pp. 7 – 30 (www.side.ir)
 11. Fozili Firuz, Ozod, Ruqiya. *Elaboration of Qofiya and Redif in the Poem of Dawn / Firuz Fozili, Ruqiya Ozod*// *Silk of Speech: Collection of articles of the fifth conference published by the Institute of Persian Language and Literature*. – pp. 1990 – 2003.
 12. Hakimova Surayyo. *A Hemistich in the Sheet of Green Thought/ Surayyo Hakimova* // *Tidings of Sughd*. - #8, 2013. – pp. 96 – 105.